

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ФРОЛОВ ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 342.7

**ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ
І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ**

Спеціальність 12.00.02 – конституційне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса - 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

Науковий керівник: член-кореспондент НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ПОГОРІЛКО Віктор Федорович,
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України,
заступник директора

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
БАЙМУРАТОВ Михайло Олександрович,
Одеська національна юридична академія,
проректор з наукової роботи

кандидат юридичних наук
ШУМАК Ігор Олексійович,
Академія муніципального управління,
доцент кафедри конституційного права

Провідна установа: Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка,
кафедра конституційного та адміністративного права (м.Київ).

Захист відбудеться “ **18** ” *березня* 2005 року о **14.00** годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 41.086.01 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул.
Піонерська, 2

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Одеської національної юридичної академії за
адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2

Автореферат розіслано 17.02. 2005 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. З проголошенням незалежності Україна вступила на шлях демократичних перетворень, формування демократичної, соціальної, правової держави. Одним з головних ціннісних орієнтирів у вирішенні цих проблем є права і свободи людини і громадянина. Чинна Конституція України закріпила у якості самостійного виду прав та свобод людини і громадянина систему економічних прав і свобод. Вона передбачила також якісно нову систему гарантування економічних прав і свобод.

Але, незважаючи на визнання і проголошення в Україні широкого каталогу прав та свобод людини і громадянина, зокрема, економічних, означена група прав залишається малодослідженою. Незважаючи на сплеск наукових досліджень в сфері прав людини, у вітчизняній науці конституційного права фактично не існує комплексних наукових досліджень економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні. Відсутній їх загальновизнаний перелік, немає загального поняття таких прав, не існує єдності точок зору щодо галузевої приналежності економічних прав та свобод.

Тривалий час основні економічні права та свободи людини і громадянина як у радянській, так і в сучасній науковій літературі розглядалися в значній мірі як складова соціально-економічних прав. Це обумовлювалось, поряд з іншими факторами, відсутністю фундаментальної теорії основних економічних прав та свобод людини і громадянина.

До найбільш важливих напрямів наукових досліджень, які мають суттєве значення для подальшого розвитку та зміцнення зв'язку юридичної науки та конституційно-правової практики, слід віднести шляхи та засоби забезпечення повної та послідовної реалізації Конституції України, забезпечення чіткого дотримання конституційних положень у всій діяльності органів та посадових осіб державної влади та місцевого самоврядування та їх посадових осіб, політичних партій, громадських організацій та в поведінці громадян. В зв'язку з цим, дослідження економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні в контексті загальних проблем конституційно-правового статусу особи є одним з пріоритетних завдань конституційно-правової науки та має важливе практичне значення.

Заслужують на увагу й зовнішні фактори, які підсилюють актуальність теми. Вступивши до Ради Європи, Україна поклала на себе обов'язок визнавати "принцип верховенства закону та принцип, в силу якого будь-яка особа, яка знаходиться під її юрисдикцією, користується правами людини та основними свободами" (ст.3 Статуту Ради Європи).

Отже, актуальність дослідження теоретичних та практичних проблем основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні, обумовлена, по-перше, глобалізацією доктрини прав людини у сучасному світі; по-друге, необхідністю створення цілісної теорії системи основних економічних прав та свобод людини і громадянина як одного із пріоритетних видів прав у загальній

системі прав і свобод; по-третє, потребою вдосконалення чинного законодавства в галузі прав людини, приведення його у відповідність з принципами, проголошеними чинною Конституцією України; по-четверте, процесами інтеграції України у світове співтовариство; по-п'яте, необхідністю створення дієвих механізмів реалізації та охорони економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні. Саме тому дослідження теоретичних та практичних питань економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні є актуальним напрямком сучасної конституційно-правової науки. Сукупність означених факторів й зумовила вибір теми дослідження.

Слід визначити, що розгляд проблем прав та свобод людини і громадянина має місце у працях М.С. Бондаря, Л.Д. Воєводіна, М.В. Вітрука, Б.С. Ебзєєва, О.Ю. Кабалкіна, С.Л. Лисенкова, О.А. Лукашевої, М.І. Матузова, П.О. Недбайла, М.П. Орзіха, В.А. Патюліна, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, А.П. Таранова та ін.

З початку 90-х років цій проблемі приділяли увагу В.Н. Денисов, В.І. Євінгов, Т.М. Заворотченко, Н.І. Карпачова, М.І. Козюбра, Т.А. Костецька, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, Ж.М. Пустовіт, П.М. Рабінович, О.Ф. Фрицький, Н.Г. Шукліна, І.О. Шумак та ін.

Дисертаційне дослідження спирається також на дослідження провідних сучасних науковців Російської Федерації – М.В. Баглая, А.О. Безуглова, О.О. Кутафіна, О.А. Лукашевої, В.С. Нерсисянца, І.М. Степанова, В.Є. Чиркіна та інших країн – Е. Бредлі, М. Дженіса, Р. Кея та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною тематики досліджень відділу конституційного права і місцевого самоврядування Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України з теми “Теоретичні проблеми реалізації Конституції України” (№ державної реєстрації 0196U012890).

Мета і задачі дослідження. Основна мета дисертаційного дослідження полягає у створенні концепції основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Визначена мета дослідження зумовила постановку та розв'язання наступних задач:

проаналізувати вітчизняну і зарубіжну наукову думку щодо поняття, суті і змісту економічних прав та свобод людини і громадянина;

з'ясувати місце основних економічних прав та свобод людини і громадянина в загальній системі прав та свобод людини і громадянина в Україні;

здійснити класифікацію та надати видову характеристику основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні;

розкрити елементи реалізації основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні;

визначити систему гарантій основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні, розкрити суть, зміст та форми цих гарантій;

проаналізувати законодавство України в галузі прав та свобод людини і громадянина та виробити пропозиції щодо його вдосконалення.

Об'єктом дослідження є система основних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Предметом дослідження є економічні права та свободи людини і громадянина в Україні.

Методи дослідження. В основу методології дослідження покладено загальнотеоретичні і спеціальні методи наукового пізнання, принципи та підходи щодо визначення поняття економічних прав та свобод людини і громадянина, їх сутності, змісту та форми, місця в системі конституційних прав та свобод людини і громадянина. Зокрема, метод діалектичної логіки був використаний для розкриття еволюції економічних прав та свобод людини і громадянина, механізму їх реалізації. Також він дозволив виявити сталі закономірності та тенденції системи економічних прав та свобод людини і громадянина і її складових. Соціологічний метод використовувався при аналізі внутрішніх та зовнішніх чинників та суспільних процесів, які зумовили визнання та закріплення економічних прав та свобод людини і громадянина, як самостійної групи прав і свобод, а також аналізі сучасного стану їх реалізації; формально-логічний метод – для визначення основних понять юридичних конструкцій, правових засад вирішення колізій законодавства України, яке закріплює та розвиває конституційні положення щодо економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні; системно-функціональний – для здійснення класифікації економічних прав та свобод людини і громадянина, виявлення їх ознак, місця і ролі в конституційній системі прав та свобод; порівняльно-правовий метод – при аналізі та співвідношенні економічних прав та свобод людини і громадянина з іншими правами та свободами, а також при аналізі вітчизняного та зарубіжного досвіду у галузі прав людини. Серед філософських методів використовувався принцип об'єктивності (при систематизації наукових поглядів щодо правової природи економічних прав та свобод людини і громадянина). Також методологічну основу, враховуючи багатоаспектність предмета дослідження, складають такі загальнонаукові методи, як аналіз та синтез, узагальнення, моделювання та інші. Так, використання методів аналізу та синтезу дало можливість проаналізувати не лише систему економічних прав та свобод людини і громадянина, а й виявити спільні та відмінні риси окремих економічних прав та свобод людини і громадянина. Завдяки методам моделювання і прогнозування в дослідженні здійснювався пошук оптимальної моделі гарантій економічних прав та свобод людини і громадянина, вироблялась їх система. Використання методу тлумачення норм дало можливість з'ясувати та роз'яснювати зміст правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з реалізацією економічних прав та свобод людини і громадянина, а статистичного методу – здійснити аналіз закономірностей здійснення економічних прав та свобод людини і громадянина у сучасній Україні. Застосування цих та інших методів наукового пізнання гарантувало об'єктивність і достовірність дослідження економічних прав та

свобод людини і громадянина в Україні, розв'язання поставлених перед дисертантом цілей та завдань.

Науково-теоретичною базою дисертаційного дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних учених з конституційного права, міжнародного публічного права, муніципального права. При підготовці дисертації автор також спирався на концептуальні положення в галузі теорії та історії держави і права.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням, в ході якого здійснення спроба з позицій конституційно-правової науки сформулювати концепцію основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні. У рамках проведеного дослідження одержані такі результати, що мають наукову новизну:

- сформульовано авторське визначення поняття економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні як можливостей людини та громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

- сформульована концепція класифікації економічних прав і свобод з визначенням підстав: суб'єкти (носії) цих прав; об'єкти (сфери суспільного життя) в яких вони здійснюються; легальні форми закріплення, способи та засоби їхньої реалізації та захисту; предмет правового регулювання.

- автором доведено, що за суб'єктами економічні права та свободи людини і громадянина в Україні доцільно поділяти в залежності від громадянського статусу особи в Україні на основні економічні права та свободи громадянина України, громадянина іноземної держави, особи без громадянства, особи, яка має статус біженця. В залежності від професійного статусу особи доцільно розрізняти основні економічні права та свободи підприємців, виробників, фермерів, депутатів, посадових та службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування тощо.

- автором доведено, що за об'єктами економічні права та свободи людини й громадянина розрізняються на право приватної власності; право на підприємницьку діяльність; право громадян на користування об'єктами права власності Українського народу, держави і територіальної громади;

- сформульовано авторське визначення конституційного права приватної власності людини і громадянина – як визнаної та гарантованої Конституцією та законами України можливості людини і громадянина самостійно володіти, користуватися, розпоряджатися належним йому майном та результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності з будь-якою метою, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і спосіб, передбачених Конституцією та законами України;

- сформульовано авторське визначення конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність як визнаної та гарантованої Конституцією та законами України

можливості людини і громадянина самостійно, ініціативно, систематично, на власний ризик діяти у сфері виробництва, розподілу, обміну, надання послуг, зайняття торгівлею та використання матеріальних благ з метою одержання прибутку;

- сформульовано авторське визначення конституційного права користуватися об'єктами суспільної власності як можливості людини і громадянина безпосередньо або через суб'єктів публічної влади набувати, володіти та користуватися об'єктами власності Українського народу, держави або власності територіальних громад та захищати відповідні блага;

- сформульована концепція гарантій економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні, за якою систему гарантій складають: нормативно-правові, організаційно-правові та міжнародно-правові гарантії, як найбільш розгалужені і досконалі в системі гарантій прав і свобод людини і громадянина.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що:

- у науково-дослідній сфері висновки дисертаційного дослідження розвивають теорію конституційного права, а саме конституційно-правового статусу особи, системи прав та свобод людини і громадянина та проблем реалізації Конституції України. Теоретичні положення, пропозиції і висновки дисертації можуть стати базою для подальшого вдосконалення концепції економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні;

- у сфері правотворчості – висновки, концептуальні підходи, що містяться у дисертації, можуть бути використаними в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування для вдосконалення нормативно-правової бази з питань закріплення, реалізації та захисту економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні. Матеріали дисертації можуть застосовуватися при розробленні проектів законів про комунальну власність в Україні, про приватну власність та, в перспективі, законів про права та свободи людини і громадянина в Україні.

- у навчально-методичній роботі - матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використаними при підготовці навчальних посібників та підручників з конституційного права, а також при викладенні курсів теорії держави та права, конституційного права, спецкурсів, присвячених правам та свободам людини і громадянина тощо.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні та практичні висновки і положення, які містяться у дисертації, розглядалися на засіданнях відділу конституційного права і місцевого самоврядування Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Результати дослідження оприлюднені у доповідях на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема, науково-практичній конференції з обговорення проекту Закону України “Про внесення змін до Конституції України” (м. Київ, 18 квітня 2003 р.); круглому столі “Проблеми реалізації прав людини у контексті міжнародних конвенцій” (м. Київ, 19 вересня 2003 р.), науково-практичній конференції в Бердянському інституті підприємництва на тему: “Правові акти

України: соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення” (м. Бердянськ, 17 березня 2002 р.; на конференції, присвяченій тижню науки в Запорізькому гуманітарному університеті, “Запорізький інститут державного та муніципального управління” на тему: “Актуальні проблеми правознавства” секція “Правові проблеми власності на сучасному етапі в Україні” (м. Запоріжжя, 30-31 жовтня 2003 р.; міжнародній науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу, аспірантів, магістрів, спеціалістів-практиків на тему: “Сучасна правова держава: теорія, практика, проблеми и перспективи розвитку”, (м. Мінськ, 12-13 грудня 2003 р.). Окрім цього, результати дослідження використані в науково-педагогічній роботі на юридичному факультеті Бердянського інституту підприємництва.

Публікації: Результати роботи відображені у чотирьох статтях, опублікованих автором роботах, у виданнях, перелік яких затверджено ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація містить вступ, три розділи, які об’єднують вісім підрозділів, висновки та список використаної літератури, який нараховує 308 позицій та займає 27 сторінок. Загальний обсяг дисертації – 211 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** висвітлюється актуальність теми, ступінь наукового опрацювання проблеми, зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначаються мета і задачі, об’єкт та предмет дослідження, характеризуються методологічна основа, наукова новизна одержаних результатів та їх теоретичне і практичне значення, подано відомості про апробацію основних положень дисертаційного дослідження, його структуру та обсяг.

У першому розділі ***“Економічні права та свободи в системі конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні”*** на основі комплексного системного аналізу розкриваються сутність, зміст та форма основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні, визначається їх місце та функціональне призначення у системі конституційних прав і свобод людини і громадянина (підрозділ 1.1), проводиться класифікація основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні (підрозділ 1.2), робиться порівняльний аналіз основних економічних прав та свобод людини і громадянина з іншими правами та свободами людини і громадянина в Україні (підрозділ 1.3).

Спираючись на досвід дослідження прав та свобод людини та громадянина, зокрема, громадянських, соціальних тощо, автор відмічає, що у науковій літературі цілком справедливо намітилася тенденція щодо виділення в загальній системі прав та свобод людини і громадянина у якості самостійної підсистеми (групи, блоку, підкласу) економічних прав та свобод (Г.І. Костакі, В.Ф. Погорілко, М.І. Малишко). Приєднуючись до останньої групи авторів, дисертант доводить, що економічні права та свободи є самостійною групою конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Найбільше значення має класифікація за змістом, самостійними сферами життя та діяльності людини і громадянина, сферами суспільних відносин, які регулює законодавство. Це поділ прав та свобод людини і громадянина на громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права та свободи. Означена класифікація надає оптимальну суб'єктно-об'єктну характеристику системі прав та свобод людини і громадянина, дозволяє вичленувати в ній окремі групи прав та порівняти їх між собою за суб'єктами, об'єктами, сутністю, змістом та формою.

Економічні права та свободи (поряд із соціальними) відносяться до групи прав та свобод другого покоління. Вони стали з'являтися “в результаті боротьби трудящих за покращення свого становища у капіталістичному суспільстві”. (Б. Уестон).

Права другого покоління, передусім економічні права та свободи, їх визнання, детермінація та конституційне закріплення є адекватною реакцією на кардинальні зміни у економічній системі суспільства та держави, є продуктом реалізації економічних законів та спродукованого ними науково-технічного розвитку.

У демократичному суспільстві права людини розглядаються як найвища соціальна цінність, а їх забезпечення як головна функція держави. Це дозволило дисертанту виділити ще одну кваліфікаційну ознаку – зв'язок відповідних прав та свобод з певними функціями держави.

У дисертації доводиться, що за суттю основні економічні права та свободи людини і громадянина – це передбачені Конституцією та законами України можливості певної поведінки в економічній сфері. Саме таке сутнісне визначення дозволяє з'ясувати правову природу, об'єкт (сферу) виникнення та напрями реалізації економічних прав та свобод людини і громадянина. Розглядаючи економічні права та свободи людини і громадянина за суттю, акцентується увага переважно на статичних моментах цієї категорії прав, що надає можливість окреслити сферу суспільного життя в якій означені права виникають та реалізуються, а й відмежувати їх від інших груп прав та свобод: політичних, соціальних, культурних тощо.

За своїм змістом економічні права та свободи людини і громадянина – це економічні блага та права на ці блага, а саме: право на їхнє одержання, захист, збереження, володіння, користування і розпорядження. Розгляд економічних прав та свобод за змістом, на думку автора, дозволяє відповісти на питання “з приводу чого?” виникають ці права, не лише “матеріалізувати”, а й наочно відчувати у динаміці основні блага, які набувають свого юридичного оформлення в результаті визнання та закріплення економічних прав та свобод людини і громадянина.

За своєю формою економічні права та свободи людини і громадянина – це міра або образ, спосіб, форма поведінки, виявлення волі, інтересів, можливостей людини і громадянина. Опосередкована змістом та сутністю економічних прав та свобод людини і громадянина форма, є найбільш рухливим та динамічним компонентом даного явища. Форма дозволяє не лише зовнішньо окреслити, систематизувати дану групу прав, а й “процесуалізує” її.

Інтегруючи запропоновані визначення економічних прав та свобод людини і громадянина за суттю, змістом та формою, автор визначає економічні права та свободи людини і громадянина в Україні як самостійний вид прав та свобод в загальній системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, під якими слід розуміти можливості людини та громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і спосіб, передбачені Конституцією та законами України.

Центральним питанням в теорії економічних прав та свобод людини і громадянина є питання про їх класифікацію. В теоретичному відношенні це, насамперед, питання вибору критеріїв класифікації та чіткого керівництва ними, а також наведеним визначенням економічних прав та свобод людини і громадянина, в практичному відношенні – це питання повноти охоплення всієї “матерії” конституційно-правового статусу особи та врахування нормативно встановленої системи прав та свобод людини і громадянина в Україні та об’єктивно сформованого механізму реалізації та захисту цих прав, передусім, економічних прав та свобод людини і громадянина.

Враховуючи, що економічні права та свободи людини і громадянина – це самостійний вид прав та свобод в загальній системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, то критеріями їх класифікації, на погляд дисертанта, насамперед, є основні елементи та суб’єктно-об’єктні характеристики цієї групи прав та свобод.

Так, в залежності від громадянського становища особи в Україні доцільно виділяти основні економічні права та свободи громадянина України, громадянина іноземної держави, особи без громадянства, особи, яка має статус біженця. В залежності від біосоціальних характеристик особи можлива диференціація на основні економічні права та свободи повнолітніх осіб, тобто які є дієздатними у повному обсязі та економічні права та свободи неповнолітніх. В залежності від професійного статусу особи доцільно розрізняти основні економічні права та свободи підприємців, виробників, фермерів, депутатів, посадових та службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, військовослужбовців тощо.

Наступним критерієм класифікації основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні є об’єкти означених прав. Такими об’єктами виступають економічні блага та права на ці блага. “Діапазон” об’єктів основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні дуже широкий: власність, результати підприємницької діяльності тощо. У дисертації аналіз основних економічних прав та свобод людини і громадянина за об’єктним критерієм проводиться переважно за родовою ознакою тих чи інших об’єктів основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні та видової належності конкретного економічного права та свободи. Зазначається, що за об’єктною ознакою слід виділяти наступні економічні права та свободи людини і громадянина: право приватної власності; право на підприємницьку діяльність; право громадян на

користування об'єктами права публічної (суспільної) власності: загальнонародної, загальнодержавної та комунальної.

Виявлення особливостей правової природи, суб'єктно-об'єктної характеристики, сутності, змісту та форми основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні, особливостей їхнього конституційно-правового забезпечення, передусім, вимагає компаративного аналізу основних економічних прав та свобод з іншими правами та свободами людини і громадянина в Україні.

Проводячи порівняльний аналіз окремих прав та свобод людини і громадянина, в контексті дослідження основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні, автор зауважує, що останні – складна та поліструктурна сукупність (система), яка органічно та нерозривно взаємопов'язана з проблемами конституційно-правового статусу особи, громадянськими, політичними, соціальними та іншими правами та свободами. Усі ці демократичні інститути та права – це не ізольовані, розрізнені норми і феномени, а певна конституційно-правова цілісність, усі складові якої взаємопов'язані, є умовами та факторами правової та організаційної забезпеченості одне одного. У цих випадках особливо рельєфно спостерігається взаємодія та взаємозалежність, детермінованість конституційного права та інших галузей права. Адже, природно, що основні конституційні права та свободи, маючи галузеве (або міжгалузеве) функціональне призначення, знаходять своє органічне продовження та конкретизацію в інших галузях права України: економічні – у цивільному, підприємницькому, аграрному, земельному праві; соціальні – у трудовому, житловому, пенсійному; екологічні – екологічному, адміністративному, аграрному та земельному тощо.

У другому розділі *“Система економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні”* здійснено аналіз окремих економічних прав і свобод людини і громадянина, зокрема, права приватної власності (підрозділ 2.1); права на підприємницьку діяльність (підрозділ 2.2); права громадян на користування об'єктами права публічної (суспільної) власності (підрозділ 2.3).

У роботі зазначається, що формування економіки України побудованої на принципах ринкових відносин об'єктивно потребує створення цілісного інституту права приватної власності, який суттєво відрізняється від відповідних уявлень про зазначене право в минулому.

Дисертант звертає увагу на те, що право приватної власності людини і громадянина – це фундаментальне конституційне право, неодмінна складова частина всієї системи конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні. На думку автора, з концептуальної точки зору конституційна модель права приватної власності людини і громадянина включає: 1) право набуття приватної власності; 2) право володіння об'єктами приватної власності; 3) право користування об'єктами приватної власності; 4) право розпорядження об'єктами приватної власності; 5) гарантованість приватної власності, яка має прояв у визнанні та захисті цього права законом, який

визначає способи її набуття, володіння, користування, розпорядження, а також її межі з метою забезпечення її соціальної функції та доступності для усіх; 6) соціальне призначення приватної власності; 7) режим відчуження приватної власності, яке може здійснюватися виключно на підставі закону та у встановленому законом порядку, у встановлених необхідним чином суспільних інтересах та за справедливе та попереднє відшкодування.

За своєю суттю право приватної власності людини і громадянина являє собою визнані та гарантовані Конституцією та законами України можливості людини і громадянина набувати, володіти, користуватися, розпоряджатися певним майном та результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності та охороняти їх. За своїм змістом – це визнані та гарантовані державою правомочності щодо набуття, володіння, користування, розпорядження та захисту певного майна та результатів своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Усі дані правомочності власника є обов'язковими складовими частинами його суб'єктивного права. За своєю формою – це міра або образ (спосіб, форма) поведінки, волевиявлення людини і громадянина щодо певного майна та результатів своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Виходячи з цього, право приватної власності людини і громадянина – це визнана та гарантована Конституцією та законами України можливість людини і громадянина самостійно володіти, користуватися, розпоряджатися належним йому майном та результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності з будь-якою метою, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і способі, передбачених Конституцією та законами України.

Автор вважає, що цілісне, системне розуміння права власності в єдності усіх п'яти елементів (набуття, володіння, користування, розпорядження та захисту) дозволяє не лише мати повну “картину” конституційного права приватної власності людини і громадянина, а й дасть можливість виокремити його за змістом від інших прав та свобод людини і громадянина.

Особливість реформування економіки України полягає як у кардинальному якісному перетворенні народного господарства та, слід, усіх інших сфер суспільства – соціальної, політичної, духовної, так і, передусім, визнанням та гарантуванням цілого пакету прав та свобод людини і громадянина в економічній сфері, серед яких – право на підприємницьку діяльність.

Право на підприємницьку діяльність за своєю суттю – це визнані Конституцією та законами України можливості поведінки людини і громадянина в сфері виробництва з метою одержання прибутку. За своїм змістом – це певні матеріальні блага в сфері виробництва та права на ці блага, а саме: право на їхній обмін, розподіл, володіння, користування, розпорядження, одержання прибутку. За формою – це міра або образ, спосіб, форма поведінки, виявлення волі, інтересів, можливостей людини і громадянина у сфері виробництва.

Виходячи з цього, право людини і громадянина на підприємницьку діяльність – це визнана та гарантована Конституцією та законами України можливість людини і громадянина самостійно,

ініціативно, систематично, на власний ризик діяти у сфері виробництва, розподілу, обміну, надання послуг, зайняття торгівлею та використання матеріальних благ з метою одержання прибутку.

У роботі зазначається, що коло потенційних носіїв права на підприємницьку діяльність достатньо широке. Діапазон таких осіб у конституційно-правовому розумінні (як носіїв права на підприємницьку діяльність) значно ширше ніж коло суб'єктів підприємницької діяльності у цивільно-правовому аспекті.

Якщо питання щодо права приватної власності людини і громадянина певною мірою знайшли своє наукове відображення у конституційно-правовій літературі, то проблематика права людини і громадянина користуватися об'єктами публічної (суспільної) власності фактично випадає з поля зору дослідників.

Відмічаючи, що сучасна конституційно-правова наука не дає будь-якого тлумачення категорій “публічна (суспільна) власність”, “право користування об'єктами публічної (суспільної) власності”, автор вважає, що публічна (суспільна) власність – це сукупність матеріальних благ які належать суб'єктам громадянського суспільства та суспільні відносини, які виникають з приводу цих благ. Звідси під правом користуватися об'єктами публічної (суспільної) власності розуміється природна можливість суб'єктів громадянського суспільства безпосередньо або через суб'єктів публічної влади набувати, володіти, користуватися, розпоряджатися та захищати певні майнові блага.

Третій розділ ***“Гарантій економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні”*** присвячується аналізу нормативно-правових (підрозділ 3.1) та організаційно-правових (підрозділ 3.2) гарантій економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

У дисертації розглядаються основні нормативно-правові гарантії економічних прав та свобод людини і громадянина. До нормативно-правових гарантій відносяться норми-принципи, юридична відповідальність та система юридичних обов'язків, передбачених Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами. Основний сенс нормативно-правових гарантій полягає в утворенні таких правових інститутів, які забезпечували б можливість реалізації прав та виконання обов'язків, а також захищали б права особи з боку окремих посадових осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування, окремих громадян. Іншими словами, нормативно-правові гарантії покликані безпосередньо забезпечувати правомірність у реалізації прав і свобод особи, охорону та захист цих прав та свобод у випадку їх порушення з будь-якого боку, будь то приватні або посадові чи службові особи, органи державної влади та місцевого самоврядування чи громадські організації.

Особливістю нормативно-правових гарантій прав і свобод особи є те, що функції, які вони виконують, охоплюють усі стадії здійснення конституційних прав та свобод людини і громадянина. Екстраполюючи загальнотеоретичні підходи до системи гарантій прав та свобод (С.Л. Лисенков, Т.М. Заворотченко), автором проаналізовано основні нормативно-правові гарантії економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

У якості основних нормативно-правових гарантій економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні розглядаються норми-принципи, у яких визнаються та проголошуються економічні права та свободи; норми, які встановлюють юридичну відповідальність за порушення економічних прав та свобод; норми, які закріплюють систему юридичних обов'язків у економічних відносинах, передбачених Конституцією України, законами та підзаконними актами.

Поряд з нормами-принципами, необхідним компонентом системи нормативно-правових гарантій економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні виступають юридичні обов'язки, передусім, обов'язки держави та органів державної влади створювати оптимальні умови для реалізації відповідних прав та свобод. Без наявності юридичних обов'язків неможливі ні збалансована правова та економічна системи, ні ефективне правове регулювання, ні чіткий правопорядок та ефективний режим законності, ні інші становища та прояви суспільного та державного життя.

Особливе місце у системі гарантій економічних прав і свобод людини і громадянина посідає юридична відповідальність. Вона є специфічним юридичним засобом забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина, здійснення закріплених у законодавстві обов'язків. Приоритетним видом юридичної відповідальності є конституційна відповідальність. Саме даний вид відповідальності займає пріоритетне місце у механізмі гарантій прав та свобод людини і громадянина, у тому числі економічних прав і свобод.

Найбільше значення у механізмі захисту економічних прав та свобод людини і громадянина займає цивільно-правова відповідальність, яка полягає у настанні передбачених цивільно-правовою нормою негативних майнових наслідків, які завжди є для правопорушника додатковим майновим обтяженням (додатковими майновими втратами або майновими обов'язками). Новим видом відповідальності, передбаченим Господарським кодексом України, є господарсько-правова відповідальність. У ряді випадків, за здійснення певних найбільш суспільно небезпечних правопорушень, у тому числі у галузі економічних прав та свобод людини і громадянина, до винних осіб можуть застосовуватися засоби кримінальної відповідальності.

У дисертації підкреслюється, що у кожній демократичній державі права і свободи людини і громадянина здійснюються не тільки шляхом застосування системи нормативно-правових гарантій, але й за допомогою організаційно-правових гарантій.

Гарантованість прав і свобод – своєрідний зовнішній механізм обмеження влади, яка завжди прагне до саморозширення та посилення своєї присутності у всіх сферах людського буття. У зв'язку з цим необхідно утворювати нові та вдосконалювати вже існуючі механізми організаційно-правового характеру проти зловживання владою. Захист прав людини і громадянина невіддільний від усього комплексу її взаємодії з владними структурами та у повній мірі можливий лише у контексті принципів соціально-правової держави, які розвивають та доповнюють одне

одного. Ці принципи розповсюджуються на забезпечення та захист усієї системи прав і свобод людини і громадянина.

У дисертації під організаційно-правовими гарантіями економічних прав і свобод розуміється систематична організаторська діяльність держави, її органів, посадових осіб, суб'єктів місцевого самоврядування, громадських організацій і політичних партій, засобів масової інформації, а також міжнародних правозахисних організацій у сфері правотворчості, правозастосування, правової охорони, спрямованої на створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми економічними правами та свободами.

Систему організаційно-правових гарантій економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні складають українська держава, її органи та посадові особи, а також організаційно-оформлені суб'єкти громадянського суспільства.

Значна роль у гарантуванні економічних прав і свобод людини і громадянина приділяється територіальним громадам, які в силу своїх функцій здійснюють вплив на більшість сфер місцевого життя. Тому їх діяльність повинна бути спрямована безпосередньо на створення умов для забезпечення гарантій економічних прав і свобод людини і громадянина.

Важливу роль у гарантуванні економічних прав і свобод людини і громадянина відіграють такі організаційно-оформлені суб'єкти громадянського суспільства як політичні партії, громадські об'єднання, засоби масової інформації тощо.

Також гарантування економічних прав і свобод людини і громадянина забезпечується системою міжнародних урядових та міжнародних неурядових організацій, до компетенції яких входить захист прав і свобод людини і громадянина шляхом застосування міжнародно-правових гарантій.

У **висновках** підбиті основні підсумки дослідження, які коротко можна звести до наступного:

1. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні – це самостійний вид прав та свобод в загальній системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, під якими слід розуміти можливості людини та громадянина володіти, користувати та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і способі, передбачені Конституцією та законами України.

2. За суб'єктною ознакою основні економічні права та свободи людини і громадянина в Україні поділяються в залежності від громадянського становища особи в Україні на основні економічні права та свободи громадянина України, громадянина іноземної держави, особи без громадянства, особи, яка має статус біженця. В залежності від професійного статусу особи доцільно розрізняти основні економічні права та свободи підприємців, виробників, фермерів, депутатів, посадових та службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, військовослужбовців тощо.

3. Об'єктами основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні виступають різноманітні економічні блага. Такими об'єктами є власність, майно; духовні цінності, зокрема

твори науки, літератури, мистецтва, інформація, тобто результати інтелектуальної, творчої діяльності особи; земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України тощо. Тому за об'єктною ознакою слід виділяти наступні економічні права та свободи людини й громадянина: право приватної власності; право на підприємницьку діяльність; право громадян на користування об'єктами права публічної (суспільної) власності: власності Українського народу, державної та комунальної власності.

4. В залежності від нормативних форм закріплення економічних прав та свобод, способів та засобів їхньої реалізації та захисту можна виділяти основні економічні права та свободи людини і громадянина які закріплені в Конституції України; в поточному законодавстві України; локальних нормативно-правових актах.

5. В залежності від предмету правового регулювання економічні права та свободи людини і громадянина в Україні можна поділяти на права які встановлені Конституцією України, однак конкретизуються та переважно регулюються нормами інших галузей права: цивільного права (право власності); аграрного, земельного, екологічного (право власності на землю, право власності на природні ресурси); підприємницького, господарського, адміністративного права (право на підприємницьку діяльність) тощо.

6. Право приватної власності людини і громадянина – це визнана та гарантована Конституцією та законами України можливість людини і громадянина самостійно володіти, користуватися, розпоряджатися належним йому майном та результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності з будь-якою метою, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і способ, передбачених Конституцією та законами України. Доводиться, що цілісне, системне розуміння права власності в єдності усіх п'яти елементів (набуття, володіння, користування, розпорядження та захисту) дозволяє не лише мати повну “картину” конституційного права приватної власності людини і громадянина, а й дасть можливість виокремити його за змістом від інших прав та свобод людини і громадянина.

7. Право людини і громадянина на підприємницьку діяльність – це визнана та гарантована Конституцією та законами України можливість людини і громадянина самостійно, ініціативно, систематично, на власний ризик діяти у сфері виробництва, розподілу, обміну, надання послуг, зайняття торгівлею та використання матеріальних благ з метою одержання прибутку. В ході наукового аналізу дисертантом робиться висновок, що категорія “право на підприємницьку діяльність” набагато ширше за категорію “підприємництво” за змістом, суттю та формою.

8. Право користування об'єктами публічної (суспільної) власності – це природна можливість громадянського суспільства безпосередньо або через суб'єктів публічної влади набувати, володіти, користуватися, розпоряджатися та захищати певні майнові блага. У роботі відстоюється точка зору про те, що законодавство України встановлює три форми публічної (суспільної) власності:

власність Українського народу (загальнонародна власність); власність української держави (державна власність); комунальна власність (власність територіальних громад), розмежовує об'єкти цих форм власності, а також певною мірою окреслює механізм реалізації суб'єктами права публічної (суспільної) власності своїх прерогатив у відношенні цих об'єктів.

9. Доводиться, що реалізація економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні забезпечується системою нормативно-правових, організаційно-правових та інших гарантій. У порівнянні з іншими конституційними правами та свободами, зокрема, соціальними та культурними, в Україні щодо економічних прав та свобод людини і громадянина існує найбільш ефективний механізм реалізації та захисту, передусім у вигляді юридичної (цивільно-правової, адміністративної, кримінальної) відповідальності.

Поряд з загальними висновками щодо системи основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні аргументується необхідність внесення змін до діючого законодавства та розроблення комплексу нових нормативно-правових актів у галузі прав та свобод людини і громадянина, зокрема, проектів законів про комунальну власність в Україні, про приватну власність та, в перспективі, Кодексу законів про права та свободи людини і громадянина в Україні.

Основні публікації за темою дисертаційної роботи

1. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні: до теорії питання // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип.20. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 164-172.

2. Право приватної власності в системі економічних прав людини і громадянина в Україні: конституційно-правовий аспект // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 3. – С. 24-30.

3. Право людини і громадянина на підприємницьку діяльність в Україні: конституційно-правовий аспект // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 8. – С. 51-61.

4. Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні: проблеми класифікації // Право України. – 2003. – № 12. – С. 111-114.

АНОТАЦІЯ

Фролов Ю.М. Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право. – Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ, 2004.

Розкривається сутність, зміст та форма основних економічних прав та свобод людини і громадянина. Доводиться, що економічні права та свободи людини і громадянина є самостійним видом прав та свобод у системі конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Сформульовано авторське визначення економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні як можливостей людини та громадянина володіти, користувати та розпоряджатися

економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і способі, передбачені Конституцією та законами України.

У дисертації зроблено класифікацію основних економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні за різними критеріями, зокрема: суб'єктами; об'єктами; в залежності від нормативних форм закріплення, способів та засобів їхньої реалізації та захисту; в залежності від предмету правового регулювання тощо. Проведено комплексний аналіз права приватної власності людини і громадянина, права людини і громадянина на підприємницьку діяльність та права людини і громадянина користуватися об'єктами публічної (суспільної) власності. Досліджуються нормативно-правові, організаційно-правові та інші гарантії здійснення цих прав. Наводяться пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України у галузі прав людини.

Ключові слова: економічні права та свободи, право приватної власності, право на підприємницьку діяльність, право користуватися об'єктами публічної власності, гарантії здійснення економічних прав та свобод.

АННОТАЦИЯ

Фролов Ю.Н. Экономические права и свободы человека и гражданина в Украине. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 – конституционное право. – Институт государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, Киев, 2004.

В диссертации комплексно исследуются основные экономические права и свободы человека и гражданина в Украине. Критически анализируя различные доктринальные подходы в отношении сущности, содержания и формы экономических прав и свобод, автор делает вывод, что экономические права и свободы человека и гражданина в Украине – это самостоятельный вид прав и свобод в общей системе конституционных прав и свобод, представляющий собой возможности человека и гражданина владеть, пользоваться и распоряжаться экономическими благами, а также приобретать и защищать их в порядке, пределах, формах и способами, предусмотренными Конституцией и законами Украины.

Освещая вопросы, связанные с системой экономических прав и свобод человека и гражданина, диссертантом предлагается авторская классификация данной группы прав и свобод. Так, по субъектным признакам экономические права и свободы человека и гражданина в Украине дифференцируются в зависимости от гражданского состояния личности в Украине на основные экономические права и свободы гражданина Украины; гражданина иностранного государства; лица без гражданства; лица, имеющего статус беженца. В зависимости от биосоциальных характеристик личности – на экономические права и свободы лиц, являющихся дееспособными в полном объеме и

экономические права и свободы несовершеннолетних. В зависимости от профессионального статуса личности рассматриваются основные экономические права и свободы предпринимателей, производителей, фермеров, депутатов, должностных и служебных лиц органов государственной власти и местного самоуправления, военнослужащих и др.

Диссертант приходит к выводу о том, что объектами экономических прав и свобод человека и гражданина в Украине выступают различные экономические блага. Такими объектами являются собственность, имущество; духовные ценности, в частности произведения науки, литературы, искусства, информация, то есть результаты интеллектуальной, творческой деятельности; земля, её недра, атмосферный воздух, водные и иные природные ресурсы, находящиеся в пределах территории Украины и др. В связи с этим по объектным признакам выделяются следующие экономические права и свободы человека и гражданина в Украине: право частной собственности; право на предпринимательскую деятельность; право граждан пользоваться объектами права публичной (общественной) собственности.

Также в диссертации основные экономические права и свободы человека и гражданина в Украине дифференцируются в зависимости от нормативных форм своего закрепления, способов и форм их реализации и защиты; в зависимости от предмета правового регулирования и по другим основаниям.

В ходе комплексного анализа конституционных основ права частной собственности, автор делает вывод, что данное экономическое право представляет собой признанную и гарантированную Конституцией и законами Украины возможность человека и гражданина самостоятельно владеть, пользоваться, распоряжаться принадлежащим ему имуществом и результатами своей интеллектуальной, творческой деятельности с любой целью, а также приобретать и защищать их в порядке, пределах, формах и способами, предусмотренными Конституцией и законами Украины.

Рассматриваются актуальные проблемы, связанные с правами человека и гражданина в сфере предпринимательства.

В диссертации рассматриваются вопросы, связанные с осуществлением человеком и гражданином права на пользование объектами публичной (общественной) собственности: собственности Украинского народа (общенародной собственности); собственности украинского государства (государственной собственности); коммунальной собственности (собственности территориальных громад). Под правом пользоваться объектами публичной (общественной) собственности понимаются естественные возможности гражданского общества непосредственно либо с помощью субъектов публичной власти приобретать, владеть, пользоваться, распоряжаться и защищать определённые имущественные блага.

Доказывается, что эффективность реализации экономических прав и свобод человека и гражданина в Украине обеспечивается системой нормативно-правовых и организационно-правовых гарантий.

Ключевые слова: экономические права и свободы, право частной собственности, право на предпринимательскую деятельность, право пользоваться объектами публичной собственности, гарантии осуществления экономических прав и свобод.

SUMMARY

Frolov Y.M. Economic rights and freedoms of human and citizen in Ukraine. – Manuscript.

Thesis for obtaining a scientific degree of Candidate of the Sciences (Law) on the speciality 12.00.02 – constitutional law. – V.M. Koretsky Institute of State and Law, Ukrainian National Academy of Sciences, Kyiv, 2004.

The essence, content and form of basic economic rights and freedoms of human and citizen in Ukraine are exposed. The author formulates that economic rights and freedoms of human and citizen in Ukraine are independent kind of rights and freedoms in the system of constitutional rights and freedoms of human and citizen in Ukraine.

The author's concept of economic rights and freedoms of human and citizen in Ukraine as the human and citizen's possibilities to possess, use and manage of economic goods and also acquire and defence its in the order, bounds, forms and way that established by the Constitution and laws of Ukraine.

In the thesis the classification of basic economic rights and freedoms of human and citizen in Ukraine on many criterions are made. The complex analysis of right of private property of human and citizen, human and citizen's right on enterprise and human and citizen's right to use the objects of public (social) property are carried out. The normative and legal, organizational and legal and others guaranties of realization of these rights are researched. The proposals on improvement of legislation in human rights branch are formulated.

Key words: economic rights and freedoms of human and citizen, right of property, human and citizen's right on enterprise activity, human and citizen's right to use the objects of public (social) property, guaranties of realization of economic rights and freedoms of human and citizen.